અધ્યાય ૨૦

ઈશાવાસ્ય-ભાવાર્થ-બોધ

શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ । શ્રી ગુરુભ્યો નમઃ ।
શ્રી કુલદેવતાયૈ નમઃ । શ્રી સીતારામચંદ્રાભ્યાં નમઃ ।
શ્રી સદ્‌ગુરુસાઈનાથાય નમઃ ।

આ અધ્યાયમાં દાસગણુની ઉપનિષદ્‌ની ગૂંચનો ઉકેલ કાકા દીક્ષિતની એક ઘાટણ છોકરીએ કેમ કર્યો હતો તેનું વર્ણન આપું છું.

ઉપોદ્‌ઘાત : શ્રી સાઈ મૂળ તો નિરાકાર છે. ભક્તોને ખાતર જ તેમણે આકાર (દેહ) ધારણ કર્યો છે. માયારૂપી નદીની સહાય લઈ તેમણે આ વિશ્વના નાટકમાં નટનો વેષ ભજવ્યો છે. ચાલો, આપણે શ્રી સાઈનું સ્મરણ કરી તેમનું ધ્યાન ધરીએ અને શિરડી જઈ બપોરની આરતી પછીનો કાર્યક્રમ ધ્યાનથી જોઈએ. આરતી પૂરી થયા બાદ શ્રી સાઈ મસીદના ઓટલાની કોર પર ઊભા રહેતા. પ્રેમાળ દયાભરી દૃષ્ટિ સર્વ પર નાંખીને ભક્તોને ઉદી વહેંચી દેતા હતા. ભક્તો ઉત્સાહ સાથે ઊભા રહી બાબાનાં ચરણ પકડી લેતા અને બાબા પર સ્થિર દૃષ્ટિ કરી ઉદી-વર્ષાનો આનંદ માણતા હતા. બાબા મુઠીઓ ભરીને ભક્તોના હાથમાં ઉદી આપતા તેમજ આંગળાંથી તેમના કપાળમાં ઉદીનાં ચાંદલા કરતા હતા. ભક્તો પર હૃદયમાં અનહદ પ્રેમ હતો. પોતે પૃથક્ પૃથક્ ભક્તોને કહેતા: ‘‘અરે ભાઉ, તું જમવા જા. તું અન્ના, તારે ઘેર જા. તું બાપુ, હવે ભોજન કરી લે.’’ આમ પોતે દરેક ભક્તને બોલાવી તેમને ઘેર મોકલતા. આજ પણ તમે કલ્પના દોડાવી શકો તો એ જ દૃશ્ય તમારી નજરે પડશે. તમારી આંખ સામે જ એ સર્વ આવશે અને તમને આનંદ થશે. હવે ચાલો આપણે શ્રી સાઈને આપણી માનસિક દૃષ્ટિ સામે રાખી તેમનું નખશીખ ધ્યાન ધરીએ અને માનપ્રેમનમ્રતાપૂર્વક તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી આ અધ્યાયની કથા કહીએ:

ઈશ ઉપનિષદ : ઈશ ઉપનિષદ પર દાસગણુએ મરાઠીમાં ટીકા લખવા માંડી. આ કથા કહેતાં પહેલાં એ ઉપનિષદનો ટૂંકસાર આપણે પ્રથમ જોઈએ. વૈદિક સંહિતાના મંત્રો જ તેમાં ભર્યા છે. તેથી તેને 'મંત્રોપનિષદ' પણ કહે છે. યજુર્વેદના વાજસનેયી સંહિતાનો છેલ્લો ચાલીસમો અધ્યાય જ આ ઉપનિષદ છે. તેથી તેને વાજસનેયી સંહિતોપનિષદ પણ કહે છે. બ્રાહ્મણ તથા આરણ્યક ગ્રંથો એ મંત્ર તથા ક્રિયાકાંડના ગ્રંથો છે જ્યારે ઈશોપનિષદ વેદની સંહિતાથી જ ભરેલું હોવાથી તે અન્ય ઉપનિષદો કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. એટલું જ નહિ પણ આ ઉપનિષદ્‌માં જે ટૂંકાં સત્યસૂત્રો આપ્યાં છે એ દરેક સૂત્રની ટીકારૂપે જ અન્ય ઉપનિષદો છે એવું કહેવાય છે. દા.ત., પંડિત સાતવલેકર સૌથી મોટા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ને ઈશોપનિષદની ચાલુ ટીકારૂપ જ ગણે છે.

પ્રો. ર. દ. રાનડે કહે છે : ''ઈશોપનિષદ તદ્દન નાનું ઉપનિષદ છે છતાં તેનાં ઘણાં સૂત્રો અસામાન્ય વેધક દષ્ટિવાળાં છે. લોભલાલચ-દુ:ખની વચ્ચે પણ નિશ્ચયબળથી રહેતા આદર્શ ઋષિનું વર્ણન, આત્માનું ગૂઢ વર્ણન, કર્મયોગ-સિદ્ધાન્તનું દર્શન તથા જ્ઞાન-કર્મનો મેળ એ સર્વ ગહન વિષયો આ નાના ગ્રંથમાં માત્ર અઢાર જ શ્લોકોમાં સમાવી દીધા છે. ઉપનિષદ મુજબ જ્ઞાન તથા કર્મ બન્ને જરૂરનાં છે અને એ બે વચ્ચેનો બુદ્ધિજન્ય મેળ આ ઉપનિષદના મૂળમાં રહેલા કિંમતી ભાવમાં દર્શાવેલ છે. 'ઉપનિષદ્‌ની ભાષા જ ગૂઢ, માનસિક, નૈતિક તત્ત્વોના સંમિશ્રણ જેવી છે.'

ઉપર આપેલ આ ઉપનિષદ્‌ની મહત્તાના ટૂંકા વર્ણન પરથી આ ઉપનિષદનું ભાષાન્તર મરાઠીમાં કરવું તથા તેના સાચા અર્થ સમજાવવા એ કામ કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો ખ્યાલ વાંચકને આવી શકશે. તેના શ્લોકેશ્લોકનું ભાષાન્તર દાસગણુએ મરાઠીમાં કર્યું. છતાં પોતે ઉપનિષદનું સાર-તત્ત્વ ગ્રહણ કરી શકતા નહોતા. જેથી સંતોષ થતો નહોતો. પોતાને ઊઠેલી શંકાઓની ચર્ચા તેમણે ઘણા વિદ્વાનો સાથે વિસ્તારથી કરી જોઈ, તેમની સલાહસૂચના પણ લીધી. છતાં તેમની શંકાનું સમાધાન કોઈ કરી શક્યા નહિ. તેમજ કોઈની પાસેથી

સંતોષકારક ખુલાસો પણ મળ્યો નહિ. તેથી દાસગણુ આ વિષયમાં મૂંઝાયા.

ખુલાસો કરવા સમર્થ સદ્‌ગુરુ : આપણે જોયું છે કે ઉપનિષદ વેદનો તત્ત્વત: સાર છે. આત્મદર્શનનું એ વિજ્ઞાન છે. જીવનમરણનાં બંધન કાપવાનું તે સાધન છે, જેથી મુક્તિ સહજ બને છે. તેથી તેમને લાગ્યું કે જેમણે જાતે આત્મદર્શન કર્યું હોય એ જ પુરુષ ઉપનિષદનો સાચો અર્થ સમજાવી શકે. દાસગણુને કોઈ સંતોષ ન આપી શક્યું ત્યારે આ વિષયમાં શ્રી સાઈબાબાની સલાહ લેવા તેમણે નક્કી કર્યું. શિરડી આવી બાબાનાં દર્શન કરી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને ઈશોપનિષદની શંકાઓ જણાવી તેના સાચા અર્થ સમજાવવા તેમણે બાબાને વિનંતી કરી. શ્રી બાબાએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું: ''તારે ચિંતા કરવાની કંઈ જરૂર નથી. આ બાબત કંઈ બહુ અઘરી નથી. તું ઘેર જઈશ ત્યારે વિલેપાર્લામાં કાકા દીક્ષિતને ત્યાં જ, તેની ઘાટણ છોકરી તારી આ શંકાનું સમાધાન કરશે.'' એ વેળા ત્યાં બેઠેલા લોકોને તો એમ જ લાગ્યું કે બાબા તો આ મજાક-ટોળ કરતા લાગે છે. કેમ કે એક અભણ અજ્ઞાન ઘાટણ છોકરી આ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન ક્યાંથી કરી શકશે ? પણ દાસગણુને તો બાબામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેથી તેને તો પૂરી ખાતરી હતી કે બાબાના બોલ સાચા જ પડવાના છે, બાબાનાં વચન બ્રહ્માના લેખ જેવાં છે.

કાકાની ઘાટણ છોકરી : દાસગણુ શ્રી બાબામાં શ્રદ્ધા રાખીને શિરડીથી નીકળી વિલેપાર્લે આવી કાકા દીક્ષિતના ઘેર ઉતર્યા. બીજે દહાડે સવારે તે હજુ પથારીમાં જ હતા (કોઈ કહે છે પૂજા કરતા હતા) ત્યાં જ કાકાની ઘાટણ છોકરીને સ્પષ્ટ મીઠા રાગમાં એક સુંદર ગીત ગાતી સાંભળી. એ ગીત નારંગી રંગની સાડી વિષેનું હતું. તેમાં સાડી કેવી સુંદર હતી, તેનું ભરત કેવું મજેનું હતું, તેનાં કોરપાલવ કેવાં રૂપાળાં હતાં, ઇ. વર્ણન આવતું હતું. દાસગણુને આ ગીત બહુ ગમી ગયું. પોતે બહાર આવીને જોયું તો કાકાસાહેબના ઘાટી નીમ્યાની બહેન, એ નાની ગરીબ ઘાટણ છોકરી જ એ ગીત ઠામવાસણ માંજતાં માંજતાં ગાતી હતી. તેણે દેહ પર એક ફાટેલી સાડીનો લીરો પહેર્યો હતો. તેની આવી ગરીબ

સ્થિતિ છતાં આવો આનંદી સ્વભાવ જોઈને દાસગણુને તેના પર દયા આવી. બીજે દહાડે જ્યારે રાવબહાદુર એમ.વી પ્રધાને તેમને એક ધોતી-જોટો ભેટ આપવા માંડ્યો ત્યારે તેમણે પેલી ગરીબ છોકરી સારુ એક સાડી લાવી દેવા શ્રી પ્રધાનને વિનંતી કરી. રાવબહાદુર એક સરસ ચુંદડી લઈ આવ્યા અને એ છોકરીને આપી. જેવો ભૂખ્યા માણસને સુભાગ્યે મીઠાઈનો થાળ મળે અને રાજી થાય તેવી જ આ છોકરી રાજી થઈ. બીજે દહાડે આ નવી સાડી પહેરી રાજી થતી આનંદમાં તે નાચવા લાગી તથા બીજી છોકરીઓ જોડે ફેરફુદડી રમવા લાગી અને રમતમાં એ સૌને જીતી ગઈ. પણ વળતે દિવસે આ નવી સાડી ઘેર પેટીમાં મૂકી દીધી અને પેલો જૂનો ફાટેલો સાડીનો લીરો પહેરીને તે આવી. છતાં તે નવી સાડી પહેરીને આવેલી ત્યારે તે જેટલા આનંદમાં હતી તેટલો જ આનંદ બીજે દિવસે પણ તેના દિલમાં હતો. આ જોઈ દાસગણુને દયાને બદલે અચંબો થયો. પોતે પ્રથમ માન્યું હતું કે છોકરીને ગરીબાઈને લીધે આવું ફાટેલું ચીંથરું પહેરવું પડે છે. પણ હવે તો તેને નવી સાડી મળી છે તે પેટીમાં રાખી મૂકીને પેલું જૂનું ચીંથરું જ પહેર્યું છે. તે છતાં દિલમાં તલભાર શોક કે નિરાશ થયા વગર કાલના જેવી જ તે આનંદથી નાચે-કૂદે છે. એ પરથી દાસગણુ સમજી શક્યા કે આપણા સુખદુ:ખના ભાવનો આધાર આપણા મનના વલણ પર છે. આ બનાવ પર ઊંડું ચિંતન કરતાં તેમણે જોયું કે ઈશ્વરે આપણને કંઈ આપ્યું છે તે આનંદથી ભોગવી છૂટવું. આપણી આગળપાછળ સર્વત્ર બધી વસ્તુ ઈશ્વરે જ સર્જી મૂકી છે અને આપણને જે કંઈ આપ્યું છે તે સર્વ આપણા શ્રેય સારુ જ છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. આ દૃષ્ટાંતમાં જ પેલી ગરીબ છોકરીની નિર્ધન સ્થિતિ, તેણે પહેરેલો પેલો ફાટેલી સાડીનો જૂનો લીરો, નવી સાડી તેમજ દાતા, પાત્ર તથા દાન એ સર્વ ઈશ્વરનું જ સર્જિત છે અને બધામાં ઈશ્વર જ વ્યાપક છે. આમ ઈશોપનિષદ્‌માં આવા સંતોષનો જ પાઠ આપેલો છે કે, જે કંઈ બને છે તે પ્રભુના હુકમથી જ થાય છે અને અંતે આપણું કલ્યાણ જ હોય છે. માટે પ્રાપ્ત સ્થિતિથી આપણે સંતોષ માનવો જોઈએ. આ પાઠનું આવું વ્યવહારું દૃષ્ટાંત દાસગણુને બાબાએ આમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું હતું.

બોધની અજબ પદ્ધતિ : બોધ દેવાની બાબાની કેવી અજબ પદ્ધતિ હતી તે ઉપરના દૃષ્ટાંતથી વાંચકો જોઈ શક્યા હશે. બાબા શિરડીની બહાર કદી ગયા નથી. છતાં શિષ્યોને સાધના કરવા માટે કોઈને મત્સ્યેન્દ્રગઢ તો કોઈને કોલ્હાપુર તો કોઈને શોલાપુર મોકલતા હતા. કોઈને પોતે સામાન્યરૂપે દર્શન દેતા હતા તો કોઈને જાગ્રત કે સ્વપ્નમાં દર્શન દેતા અને તેમની કામના અહોનિશ પૂરી કરતા હતા. ભક્તોને જે પદ્ધતિએ બોધ દેતા હતા તે સર્વનું વર્ણન અસંભવિત છે. ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં દાસગણુને વિલેપાર્લે મોકલ્યા અને તેમની શંકાનું સમાધાન એક ઘાટણ છોકરી દ્વારા કરાવ્યું. કોઈ પૂછશે કે દાસગણુને બહાર મોકલવાની શી જરૂર હતી ? બાબા જાતે તેની શંકાનું સમાધાન ન કરી શકત ? એવું પૂછનારને મારો એક જ ઉત્તર છે કે બાબા તો સદા ઉત્તમ સાચો માર્ગ જ પસંદ કરતા હતા. નહિતર ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા પેલી ગરીબ ઘાટણ છોડી તથા તેની સાડીમાં પણ છે એ મહાન પાઠ દાસગણુ ક્યાંથી શીખત ?

આ ઉપનિષદ્‌નો થોડો વધુ સુંદર સાર આપીને આ અધ્યાય પૂરો કરીશું.

ઈશોપનિષદ્‌નું તત્ત્વજ્ઞાન : ઈશોપનિષદ્‌નો નૈતિક બોધ મનોવિજ્ઞાન પર નિર્ભર છે એ જોઈને આનંદ થાય છે. ઉપનિષદ્‌ના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે દરેક ચીજમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે. આ મનોવિજ્ઞાનની સ્થિતિના એક ભાગરૂપે જ તે નૈતિક બોધ દે છે કે ઈશ્વરે આપણને જે કંઈ આપ્યું છે તે આનંદથી ભોગવી છૂટવું. વળી એ પણ સંપૂર્ણ ખાતરીથી માનવું કે પ્રભુ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેણે જે કંઈ આપ્યું છે તે આપણા કલ્યાણ માટે જ છે. એથી સહજ ફલિત થાય છે કે બીજાની સંપત્તિ કે માલ-મિલકતની ઈર્ષ્યા કદી ન કરવાનું ઉપનિષદ આપણને ફરમાવે છે. આમ આપણી પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતોષ માનવાનો પાઠ તે વાજબી રીતે જ શીખવે છે અને ઈશ્વરે કરેલી સર્વ રચના આપણા કલ્યાણાર્થે જ છે એવું બતાવે છે. આ ઉપનિષદ્‌માં બીજો નૈતિક બોધ આપ્યો છે કે માણસે પોતાનું સમગ્ર જીવન પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન બનીને શાસ્ત્રમાં કહેલાં

કર્મો કરવામાં જ પ્રવૃત્ત રહેવું. અકર્મ એટલે આળસ, તે તો આત્માનો શત્રુ છે. સમગ્ર જીવન કર્મ કરવામાં ગાળવાથી જ માણસ નૈષ્કર્મ્યની સ્થિતિ પામે છે. છેવટે આ ગ્રંથમાં નોંધ છે કે જે માણસ સર્વ જીવમાત્રને પોતાનામાં અને સર્વ જીવમાત્રમાં પોતાનું દર્શન કરે છે તેનામાં વિકાર જ કયાંથી હોય ? સર્વ ચરાચર જગત પોતાના આત્મમય જ તે માને છે તેથી દુ:ખનું કારણ જ તેને કયાંથી હોય ? સર્વ ચરાચરમાં આત્માનું દર્શન નહિ કરી શકવાને લીધે જ માણસને વિકાર અને દુ:ખ પેદા થાય છે પણ જે માણસ સર્વ જીવમાત્રમાં એકત્વ અનુભવે છે તેને માટે તો દરેક ચીજ આત્મરૂપ જ છે. આવો પુરુષ માણસ-જાતના સામાન્ય દોષોની અસરમાંથી મુકત બને છે.

સ્વસ્તિ શ્રી સંતસજ્જનપ્રેરિતે ભકત હેમાડપંતવિરચિતે
શ્રી સાઈસમર્થસચ્ચરિત્રે 'ઈશાવાસ્ય-ભાવાર્થ-બોધ' નામ
વીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ ।
। શ્રી સદ્‌ગુરુસાઈનાથાર્પણમસ્તુ । શુભં ભવતુ ।